

Ellert Þór Jóhannsson og Jóhannes B. Sigtryggsson

Á sporbaug

Anna Sigríður Þráinsdóttir og Elín Elísabet Einarsdóttir. 2022.
Á sporbaug – nýyrði Jónasar Hallgrímssonar. Reykjavík: Sögur
útgáfa. (207 bls.) ISBN 978-9935-31-159-7.

1 Inngangur

Haustið 2022 kom út bókin *Á sporbaug* sem fjallar um nýyrði Jónasar Hallgrímssonar. Höfundur texta er Anna Sigríður Þráinsdóttir og höfundur mynda Elín Elísabet Einarsdóttir. Bókin vakti athygli og seldist vel sem sýnir að fróðleikur um sögu orða sem settur er fram með þeim hætti sem gert er í bókinni höfðar til breiðs lesendahóps.

Á sporbaug er tilraun til að meta áhrif eins tiltekings höfundar á orðaforða íslensku. Áður hefur þó verið fjallað um þætti í nýyrðasmíði Jónasar. Bjarni Vilhjálmsson (1944) skrifaði um nýyrði í Stjörnufræði eftir Georg Frederik Ursin sem kom út 1842 í þýðingu Jónasar og Guðrún Kvaran (2011) fjallaði um orðauðgi Jónasar og nýmyndun í kvæðum. Minnst er á þessar rannsóknir í *Á sporbaug* og þær nýttar þar að einhverju marki.

Svipaða úttekt á nýyrðasmíð einstaks manns gerði Baldur Jónsson (1987) á öflugum nýyrðastarfi Guðmundar Finnbogasonar en einnig má nefna bók Finnboga Guðmundssonar (1960) um Hómersþýðingar

Sveinbjarnar Egilssonar, ritgerð Björns Jónssonar (1959) um nýyrði í þýðingu á náttúrufræði (*Undirvísun í náttúruhistoríunni*) eftir Anton Friedrich Büsching sem birt var í ritum Lærdómslistafélagsins seint á 18. öld og grein Bjarna Vilhjálmssonar (1951) um orðasmíð Sigurðar skólameistara.

Jónas á slíka umfjöllun sannarlega skilið enda þekktur fyrir nýyrði sín. Um áhrif Jónasar á þróun íslensks máls á 19. öld segir Halldór Halldórsson (1971:226):

Sú trausta undirstaða, sem hann [þ.e. Jónas] hafði í eyfirzku alþýðumáli, öruggur kunnleiki á forn málinu ásamt óvenjulegum hæfileikum, gerðu hann að einum mesta meistara allra alda í meðferð móðurmálsins. Hér skiptir þó höfuðmáli, að Jónas var mikill og listrænn nýyrðasmiður.

Á *sporbaug* hefst á einhvers konar formála eða inngangi þar sem höfundar fjalla um persónulegt samband sitt við rit og verk Jónasar. Því næst er fjallað sérstaklega um liðlega 220 einstök orð og þau sýnd í samhengi í verkum Jónasar í sjö köflum sem nefnast: *Ástkæra ylhýra málið á ljóðum Jónasar; Sundreglur prófessors Nachtgalls; Náttúrufræðin, allra vísinda indælust; Fuglar; Um eðli og uppruna jarðarinnar; Stjörnufræði, ljett og handa alþýðu; Vorboðinn ljúfi, ekki eftir Jónas*. Allmörg kvæði Jónasar eru birt í heild eða að hluta í samhengi við orð sem koma fram í þeim (t.d. *Ásta* (31), *Séra Tómas Sæmundsson* (33–35), *Fjallið Skjaldbreiður* (37–39) o.s.frv.). Orð sem fjallað er um hverju sinni eru feitletruð og því auðvelt að átta sig á hvaða orð eru „Jónasarorð“.

Oft eru gildisdómar um einstök nýyrði Jónasar, t.d. „Orðið eldgler er frekar gott orð, eitthvað spennandi við það.“ (bls. 141), „Sjónauki er svo skemmtilegt orð og vel myndað að það getur vel falið í sér tvær gagnstæðar merkingar.“ (bls. 143), „Það er eitthvað skáldlegt við lýsingarorðið **fjaðurmagnaður**, það er einhver svífandi léttleiki yfir því.“ (bls. 164). Vitaskuld má oft deila um slíkt mat en það gefur textanum lit að fá að vita skoðun höfundar á fegurð og listfengi mismunandi nýyrða.

Aftan við meginmál á blaðsíðum 183–199 er orðalisti þar sem eru tilgreind meira en 1200 orð „sem öruggt eða nokkuð öruggt er að birtast fyrst í skrifum Jónasar Hallgrímssonar“. Ef fjallað er um orð í meginumfjöllun er vísað í hana með blaðsíðutali í listanum. Að lokum eru tilgreindar heimildir sem notaðar voru við gerð bókarinnar. Bókin er 207 blaðsíður á lengd. Framsetning efnis er aðgengileg og hún

skrifuð á auðskildu og læsilegu máli. Bókin er ríkulega myndskreytt með líflegum og vönduðum myndum og teikningum sem eru lýsandi fyrir umfjöllunarefnið hverju sinni.

2 Nýyrði – hvað er það?

Viðfangsefni þessa rits er *nýyrði* Jónasar Hallgrímssonar og er þetta orð notað í fullum titli verksins (*Á sporbaug – nýyrði Jónasar Hallgrímssonar*). Ekki er þó skilgreint nákvæmlega í inngangi né annars staðar hvað átt er við með þessu orði. Samkvæmt Ágústu Þorbergsdóttur (2011:332) eru nýyrði ný orð sem hafa bæst við orðaforða tungumáls. Það mætti því telja tökuorð til nýyrða en þó er ekki hefð fyrir því að gera það hér á landi. Eins og Ari Páll Kristinsson (2017:154) segir þá samsvarar orðið *nýyrði* í íslensku nokkuð vel merkingu enska orðsins *neologism*. Almenn merkir það þó í íslensku „[...] nýtt orð sem er skilgreint m.a. þannig að það sé að forminu til úr eldri íslenskum orðhlutum“. Þessi áhersla sem er á að nýyrði séu úr innlendum efnivið er arfleifð hreintungustefnu í íslensku (Ari Páll Kristinsson 2017:134–144).

Í inngangi (*Frá höfundu texta: Ný orð búið til*, bls. 19–22) lýsir Anna Sigríður almennt hugmyndum sínum um orðmyndun og það sem hún kallar orðahönnun Jónasar og tiltekur samsetningar, afleiðslur, nýmerkingar og nýstofna.¹ Hún minnst hins vegar ekki á augnablikssamsetningar (sjá umfjöllun hér aftar) né tökuþýðingar þar sem hver liður samsetts orðs er þýddur beint. Út frá umfjölluninni er þó ljóst að Jónas hefur nýtt ýmsar aðferðir við orðasmíð sína.

Afmörkun orðaforðans í *Á sporbaug* er að mestu leytir í samræmi við hefðbundna skilgreiningu á nýyrðum í íslensku en þó eru í orðalistanum aftast í henni einstaka dæmi um tökuorð (t.d. *ídea*, *flóra*). Einnig má í listanum finna fjölmargar augnablikssamsetningar sem eru „[...] orð sem málnotandi myndar um leið og hann þarf á þeim að halda en verða varla notuð aftur og festast því ekki í málinu (*sælgætisáhugamaður*).“ (Ágústa Þorbergsdóttir 2011:337). Skilningur höfundar á nýyrðum er því fremur víður og virðist vera sá að öll orð sem ætla má að Jónas hafi notað fyrstur teljist nýyrði hans. Víða glittir þó í þann skilning að þetta sé ekki alveg svo einfalt, sbr. bls. 177: „Svo má líka vel vera að þetta orð hafi verið algengt í talmáli á þessum tíma

¹ Sagt er á bls. 19 að orðið *vepja* sé eina dæmið hjá Jónasi um nýtt orð sem er búið til án þess að notuð séu til þess orð sem fyrir eru í málinu. Ágústa Þorbergsdóttir (2011:336–337) kallar slíka orðmyndun *nýstofna*.

og þá hefur ekki verið langt að sækja það.“ Sjá einnig ummæli á bls. 85 og 89.

Pótt Jónas sé þekktur fyrir nýyrði sín var hann ekki frumkvöðull á þessu sviði. Íslensk hreintungustefna á að minnsta kosti rætur að rekja til loka 16. aldar (Ari Páll Kristinsson 2017:138). Nútímanýrðastefna var svo mörkuð í stofnskrá Lærdómslistafélagsins (*Ens Íslandska Lærdooms-Lista Felags Skraa*, sem kom út 1780. Þar segir m.a. í 6. grein (hjá Kjartani G. Ottóssyni 1990:42):

Þvi mæ og i Stad slikra utlendra Orda smiida ny Ord, samansett af audrum norrænum, er vel utskiri Nætturu Lutar þess, er þau þyda eigu; Skulu þarvid vel athugaz Reglur þær, er Tungu þessi fylgia, og brukadar eru i Smiþe goodra gamallra Orda; Skal og gefaz lios Utskiiring oc Þyding slikra Orda, sva at þau verdi Almenningi audskilinn.

Halldór Halldórsson (1971:224) segir um það hvernig þessu var fylgt eftir: „Og félagið lét ekki sitja við orðin tóm. Í *Ritum Þess íslenska lærdómslistafélags*, sem út komu í Kaupmannahöfn á árunum 1781–1798, úir og grúir af nýyrðum.“ Það var því þegar á tíma Jónasar komin hefð fyrir nýyrðasmíð og stefnu í þessum málum og mörg orð sem bættust við orðaforða tungumálsins frá 17. öld og fram á þá 19.

3 Orðaforðinn

Orðaforðinn sem er til umfjöllunar í *Á sporbaug* er af ýmsum meiði. Flest orðin eru það sem nú kallast íðorð eða sérfræðiorð í stjörnufræði, náttúrufræði, jarðfræði og sundkennslu og eru fengin úr þýðingum Jónasar, til að mynda á Stjörnufræði Ursins. Þau eru því í flestum tilfellum afrakstur þýðingarvinnu af ýmsu tagi, einkum á sviði náttúruvísinda. Við þennan grunn hefur verið bætt við ýmsum orðum úr kvæðum Jónasar en þau eru þó í minnihluta þeirra orða sem fjallað er um í bókinni. Að lokum eru allmörg almenn orð, sum augnablikksamsetningar, sem samkvæmt bókinni eru talin vera smíðuð af Jónasi og er meginhluti orðanna í orðalistanum aftast í bókinni af því tagi.

Í upphafi kafla sem nefnist *Ástkæra ylhýra málið á ljóðum Jónasar* (bls. 28–61) stendur á bls. 27: „Í ljóðum Jónasar Hallgrímssonar úir og grúir af orðum sem ekki höfðu áður sést á prenti. Þar eru fjölmörg áhugaverð orð sem hafa orðið misjafnlega langlíf eins og gengur.

Sum hentuðu þar og þá en önnur hafa lifað áfram. Sum eru jafnvel orðin fastur hluti af orðaforða málsins.“

Höfundur tekur fram (bls. 29) að mörg slíkra orða Jónasar hafi verið einnota, orð eins og *bugðupreyttur*, *ljósbeltaður*, *íturfagur* og *sviþhreinn*. Það er vissulega rétt athugað að orð af þessu tagi sinna tilteknu hlutverki í skáldskap og eru ekki notuð utan hans. Þó er nefnt að orðið *sviþhreinn* hafi náð fótfestu í málinu og sé því þekktara en hin orðin sem þarna eru nefnd. Jónas er ekki eina skáldið sem gripið hefur til slíkra nýmyndana í tengslum við ljóðagerð. Slíkt er alþekkt á öllum öldum hjá skáldum og öðrum sem vinna skapandi með tungumálið. Einkum virðast 19. aldar skáld hafa verið öflugir orðasmiðir eins og til að mynda Örn Ólafsson (2008) hefur fjallað um.

Rannsókn Guðrúnar Kvaran (2011) á orðasmíð í ljóðum Jónasar hefur nýst vel við gerð orðalistans í *Á sporbaug*. Aftast í grein Guðrúnar er *Listi yfir nýyrði í ljóðum og ljóðabýðingum Jónasar á þremur blaðsíðum*. Flest orð sem þar eru nefnd eru í orðalistanum en einhverra hluta vegna ekki alveg öll, t.d. ekki *fagurreifður*, *dómsslúður*, *brosfagur* og *sorgfrír*.

Á bls. 55–57 er fjallað um nýyrði í grínkvæði Jónasar til Gísla Thorarensens sem nefnist *Til Gísla*. Þar koma fyrir ýmsar augnabliks-samsetningar eða grínýrði eins og *hundskinnshjálfaherðari*, *heimdalsálfaserðari*, *klofaþandur*, *leirskálpottadyngjudys* og *duggálsblossadyngjufress*. Þessi orð eru öll tekin með í orðalistanum aftast í bókinni þótt þau séu augljóslega af öðrum toga en alvörunýrði. Þessi orð eru til að mynda ekki tilgreind í grein Guðrúnar Kvaran (2011). Sá sem vildi safna slíkum grínýrðum í ritum Jónasar fyndi ótal fleiri í bréfum hans til vina sem oft eru rituð í hálfkæringi (sbr. *Ritverk Jónasar Hallgrímssonar* 1989).

4 eru allar nýmyndanir nýyrði?

Meginspurning er hversu mörg þeirra orða sem fjallað er um í *Á sporbaug* eða tilgreind í orðalistanum eru afrakstur meðvitaðrar nýyrðasmíði, hversu mörg eru eðlilega mynduð afleiðsla eða samsetningar og hversu mörg eru einfaldlega orð sem fyrir voru í málinu en sem Jónas var fyrstur til að nota á prenti. Hægt er að leita að orðum frá samtíma Jónasar í ýmsum rafrænum heimildum en þó eru mörg verk ekki leitarbær og oft erfitt að fullyrða hvort tiltekið orð er bókstaflega runnið undan rifjum Jónasar eða hvort hann hefur einungis verið

fyrstur til að skjalfesta orð sem var þekkt og notað í málinu er hann setti texta sinn niður á blað.

Höfundur virðist vera meðvitaður um að í mörgum tilvikum séu orð sem fyrst birtast í verkum Jónasar ekki smíðuð af honum í ákveðnum tilgangi heldur einfaldlega hluti af eðlilegri orðmyndun í málinu og tilgreinir orð eins og *mannsauga*, *botnfrosinn*, *þrastasöngur*, *sælutíð* og *silungsá* (bls. 47). Þetta er að sjálfsögðu hárrétt og þessi orð og mörg fleiri sem eignuð eru Jónasi hafa í raun og veru líklega ekki verið smíðuð af honum heldur verið fyrir hendi í málinu er Jónas festi þau á blað. Sennilega hefur Jónas ekki verið meðvitaður um að hann væri fyrstur til að skjalfesta orð eins og *þrastasöngur* og væntanlega ekki litið slík orð sömu augum og orð eins og *sporbaugur* sem er greinilega íðorð (sérfræðiorð) sem er smíðað til að þýða erlent orð og hugtak sem átti sér enga samsvörun í íslensku. Því hefði ef til vill verið ástæða til að flokka orðin frekar og greina á milli eiginlegra íðorða, listrænna samsetninga (í kvæðum) og augnablikssamsetninga.

Í bókinni eru einnig tilgreind fjölmörg afleiðd orð sem dæmi um orðasmíð Jónasar en afleiðslur ýmiss konar með forskeytum og viðskeytum eru algeng aðferð við að mynda ný orð í íslensku. Orðmyndun af þessu tagi er mjög virk og hefur tíðkast frá elstu tíð. Dæmi um hversdagslega afleiðslu hjá Jónasi er orðið *ógrátandi* og segir um það í bókinni (bls. 49): „Jónas notar orðið *ógrátandi* í kvæðinu *Guðmundur kaupmaður Guðmundsson* og það hlýtur því að teljast vera elsta dæmið um það orð.“ Það má þó setja fyrirvara við þessa fullyrðingu þar sem hægt er að mynda lýsingarhátt nútíðar af flestollum sögnum og neitandi forskeytið *ó-* er hægt að nota nánast án takmarkana sé þörf fyrir það. Ef til er sögnin *gráta* er lýsingarhátturinn *grátandi* einnig til og létt að búa til orðmyndina *ógrátandi* með því að bæta *ó-* framan við. Þar að auki eru miklu eldri dæmi um orðið til í rituðum heimildum en frá 1852. Í Rómverja sögu sem er varðveitt í handriti frá miðri fjórtándu öld stendur: „[M]átti þó enginn kvenmaður við hana *ógrátandi* skilja“ (Þorbjörg Helgadóttir 2010:345) og í Marteins sögu biskups sem er að finna í handriti frá um 1400 stendur: „[H]versu mega ég *ógrátandi* gera minning Marteins“ (Unger 1877:605).² Af þessu má sjá að orðið er skjalfest mun fyrr en frá tíma Jónasar og merking og notkun sambærileg og í nútímamáli.

Annað gott dæmi um eðlilega eða sjálfsprottna myndun á samsettu orði er orðið *lambasteik*. Á bls. 48 í *A sporbaug* stendur: „Hver hefði

² Sbr. ONP. Stafsetning í dæmunum er færð til nútímamáls af undirrituðum.

trúað því að Jónas Hallgrímsson hefði fyrstur tekið sér lambasteik í munn? Orðið, það er að segja [...]“ Þó að orðið birtist líklega fyrst á prenti hjá Jónasi þá er orðmyndun af þessu tagi vel þekkt í eldri heimildum. Orðið *steik* er til í fornmálinu og samsetningin *pottsteik* er þekkt frá 14. öld (sbr. ONP). Elsta dæmi í *Ritmálssafni Orðabókar Háskólans* um orðið *kálfasteik* er frá árinu 1712 og *andasteik* er skjalfest frá því um 1800. Þótt orðið *lambasteik* sjáist fyrst á prenti í riti Jónasar þá sýna framantalin dæmi að sams konar orðmyndun var vel þekkt og nær öruggt má telja að orðið *lambasteik* hafi verið fyrir hendi í málinu áður en Jónas notaði það í texta. Orðið *lambsteik* er einnig þekkt frá miðri 17. öld samkvæmt Ritmálssafninu. Þar er á ferð sams konar orðmyndun en eini munurinn er að fyrri liður er í eignarfalli eintölu en ekki fleirtölu. Auk þess má nefna að heimildir eru um danska orðið *lammesteg* frá því snemma á 18. öld. Það er því afar hæpið að halda því fram að orðið *lambasteik* sé nýmyndun Jónasar og ólíklegt að hann hafi fyrstur tekið sér það orð í munn.

Önnur almenn orð í orðalistanum sem hæpið er að telja til sérstakra nýyrða eru til að mynda *algrænn*, *alldapur*, *almyrkvaður*, *andvarpandi*, *áriðandi*, *blöskrun*, *burtvøltandi*, *búðafjöldi*, *bæjardyraburst*, *dunandi*, *einkamóðir*, *hálfgrobbinn*, *nývaknaður*, *ófarinn*, *ópolinmóðlega* og fleiri slík.

5 Aldursgreining og orð sem vantar

Almennt má gagnrýna þá aðferðafræði sem viðhöfð er í bókinni við aldursgreiningu orða. Flestir málfræðingar vita að það er erfitt að meta nákvæmlega aldur einstakra orða nema þegar um er að ræða nýyrði sem hafa verið smíðuð í ákveðnum tilgangi. Nærtæk dæmi eru orð sem urðu til í kórónuveirufaraldrinum eins og *grímuskylða*, *smítskömm* og *úrvinnslusóttkví*. Ný orð af þessu tagi er oft hægt að aldursgreina með nokkurri nákvæmni og jafnvel tengja við tiltekinn upphafsmann. Þetta á einkum við um þau orð sem hafa orðið til á síðustu 100 árum því að þá eru fyrir hendi margvíslegar ritaðar heimildir sem eru einnig aðgengilegar í rafrænu formi og gögnin því leitarbær. Eftir því sem orðin eru eldri er aldursgreining með þessari aðferð vandasamari og um leið vafasamari enda færri textar til reiðu (sjá m.a. Ellert Þór Jóhannsson 2023). Sú aðferð að finna elsta dæmið í prentuðum eða rituðum heimildum er sjaldnast óyggjandi þótt hún geti gefið ákveðnar vísbendingar. Þótt orðið *innihaldslýsing* sjáist fyrst á prenti árið 1972 er ekki þar með sagt að það hafi orðið til það

sama ár heldur hefur það væntanlega verið notað í einhvern tíma en ógerningur er þó að segja með nokkurri vissu hversu lengi. Ályktanir um aldur orða út frá slíkum upplýsingum eru því oft ekki annað en getgátur. Það á einkum við þegar einstök orð eru rakin til rita nafngreindra manna og ályktað að þeir séu höfundar eða hönnuðir þeirra eins og er gert í þessari bók.

Í inngangi bókarinnar (bls. 22) er ýjað að því að *Ritmálssafnið* hafi verið helsta heimildin um aldur orða, „sem gefur upplýsingar um elstu dæmi um tiltekin orð á prenti“. Þar segir einnig: „Ef elsta dæmi um orð er úr skrifum Jónasar Hallgrímssonar eru allar líkur á að það sé frá honum komið.“ Við nánari athugun má þó oft finna eldri dæmi í fornmálsorðabókinni í Kaupmannahöfn (ONP) um orð sem þar eru tilgreind og einnig stundum eldri dæmi í *Ritmálssafninu* sem þó var farið yfir af höfundi. Þar að auki vantar í orðalistann allmörg orð þar sem elsta dæmi í *Ritmálssafninu* er úr ritum Jónasar og þar á meðal allnokkur nýyrði sem eigna má honum með nokkurri vissu. Hér á eftir eru tilgreind nokkur dæmi um allt þetta. Athugun okkar er þó vitaskuld ekki tæmandi og um sumt leikur vafi.

5.1 Eldri dæmi í fornmálsorðabókinni í Kaupmannahöfn (ONP)

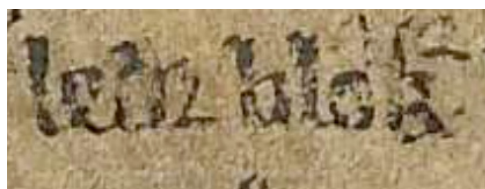
Samkvæmt því sem segir á bls. 22 í *Á sporbaug* var fornrithluti *Risamálheildarinnar* (RMH) „notaður til að kanna hvort orð gætu verið úr íslenskum fornrítum fremur en hönnun Jónasar“. Þessi fornrithluti takmarkast hins vegar við Íslendingasögur, Heimskringlu, Landnámu og Sturlungu. Gott dæmi um það hvaða áhrif það hefur er að Anna Sigríður segir á bls. 130 um orðið *myrkvi* að það komi „þegar fram í fornrítunum [...] svo sem í *Fljótsdæla sögu Fóstbræðra sögu*, *Heimskringlu* og *Sturlungu*“. Þetta er vissulega rétt en orðið *myrkvi* kemur einnig fyrir í fjölmörgum öðrum heimildum að fornu eins og sjá má ef höfundur hefði nýtt sér aðrar ítarlegri rafrænar heimildir sem til eru um orðaforða íslensku að fornu og á fyrri öldum.

Í Kaupmannhöfn hefur í áratugi verið unnið að orðabók sem fæst við vestnorrænt miðaldamál í rituðum heimildum frá elstu tíð og fram til um 1540 þegar fyrsta prentaða bókinn kom út á Íslandi. Orðabók þessi er unnin undir merkjum Árnaneftndar, Den arnamagnæanske kommission, og hefur stundum verið kölluð orðabók Árnaneftndar eða fornmálsorðabókin í Kaupmannahöfn á íslensku. Síðustu 34 ár

hefur þessi orðabók komið út í prenti og á netinu sem *Ordbog over det norrøne prosasprog / A Dictionary of Old Norse Prose* skammstafað ONP. Í orðabókinni eru um 65.000 uppflettiorð og yfir 800.000 dæmi um orðnotkun og fjöldi orðskýringa bæði á dönsku og ensku. Hér er því um að ræða umfangsmikla orðabók og ítarlegt gagnasafn þar sem öll þekkt ritverk í lausu máli frá tímabilinu hafa verið orðtekin. Öll gögn ONP, orðalistar og dæmasöfn eru aðgengileg á vefslóðinni onp.ku.dk og er hægur leikur þar að fletta upp orðum og leita að dæmum (sjá nánar um ONP hjá Ellerti Þór Jóhannssyni 2022). Þess vegna er nánast óskiljanlegt að höfundur bókar af þessu tagi hafi ekki nýtt sér þessa einstöku rannsóknarheimild sem ONP er.

Dæmi um orð sem fjallað er um í meginmáli í *Á sporbaug* (bls. 107) og á sér eldri uppruna er orðið *leðurblaka*. Í bókinni er talað um hvernig það tekur fram öðrum orðum sem tíðkuðust á sama tíma um slíkar fljúgandi skepnur eins og orðinu *flugmús*. Sagt er að þetta sé eitt af fáum dýraheitum sem Jónas hafi búið til. Eins og höfundur segir er orðið *leðurblaka* skemmtilegt orð og vekur forvitni en það er þó við nánari athugun mun eldra í málinu en frá 19. öld. Við leit í ONP kemur í ljós að elsta dæmið um það er í handritinu AM 226 fol. sem oftast er kennt við *Stjórn* (sjá *Mynd 1*). Orðið kemur fyrir í þýðingu á Alexanders sögu þar sem rætt er um leðurblökur í tengslum við ýmsar aðrar furðuskepnur eða eins og segir í textanum:

Þá komu villigeltir einkar stórir með freyðanda munnri og með þeim flekkóttar steingeitur og hræðilegar gaupur nýbúnar til orrustu, og **leðurblökur** [leturbreyting undirritaðra] líkar dúfum að vexti, svo margt að þær féllu á andlit og augu og háls mönnum. Þær höfðu tenn svo stórar að þær skemmdu skotvopn manna (Finnur Jónsson 1925:160) (Fært til nútíma-stafsetningar af undirrituðum.).



Mynd 1: Orðmyndin leðurblökur eins og hún birtist í miðaldahandritinu AM 226 fol.³

³ Mynd af AM 226 fol., blaði 145va, sbr. *handrit.is*.

Þetta handrit er frá 14. öld svo að ljóst er að orðið *leðurblaka* er að minnsta kosti svo gamalt og líklegast eldra. Það er því ljóst að Jónas kom hvergi að málum þegar þetta orð varð til og því beinlínis rangt að telja það til „orðanna hans Jónasar“.

Við nánari athugun koma í ljós allmörg orð í orðalistanum í *Á sporbaug* sem auðveldlega er hægt að finna í miðaldatextum með því að leita í ONP: *andvaka*, *auðfundinn*, *ábótavant* (dæmi undir *ábót* í ONP), *áhersla* (*herzla* í ONP), *bæjarlið*, *dökkvi*, *dagsljós*, *einfaldur*, *fólkðjarfur*, *frakkneskur*, *fríðsamlega*, *fuglaflokkur*, *fyrirburður*, *giftusamur*, *gimbill* (dæmi undir *gymbill* í ONP), *gráblár*, *heiðskír*, *helvegur*, *mannsauga*, *mannvirki*, *myrkvaður/myrkvast* (*myrkva* í ONP), *nýfallinn*, *nývaknaður*, *ófarinn*, *ógrátandi*, *ókeypis*, *óprýða* (*óprýddur* í ONP), *óskapaður*, *ópverri* (*ópveri* í ONP), *síþyrstur*, *skrautlegur*, *umkringdur* (*umkringja* í ONP), *örverpi*. Upptalningin hér er ekki tæmandi.

5.2 Eldri dæmi í Ritmálssafninu

Í orðalistanum aftast í bókinni eru fáein orð þar sem eldri dæmi má finna í Ritmálssafninu en í verkum Jónasar. Þetta eru meðal annars þessi orð og hugsanlega fleiri: *kennslumaður*, *rafurmagn*, *sundmaður*, *sundskóli*, *urtafræði* og *þakklátsemi*. Einnig má nefna að orðið *fullkomnun* er í orðalistanum en dæmi um *fullkomnan* frá 16. öld í Ritmálssafninu. Þetta er sérstaklega eftirtektarvert þar sem tekið er fram í bókinni að Ritmálssafnið hafi verið ein meginheimildin til að finna elstu dæmi.

5.3 Nýyrði frá Jónasi sem vantar í orðalistann

Einnig er auðvelt að finna ýmis orð úr ritum Jónasar sem ekki eru tilgreind í orðalistanum í *Á sporbaug* þar sem elsta dæmi í Ritmálssafninu er úr verkum hans og ættu þau því að flokkast sem nýyrði Jónasar samkvæmt skilgreiningu höfundar. Það virðist til að mynda ekki hafa verið leitað skipulega að nýyrðum í ýmsum greinum og drögum Jónasar um náttúrufræði og jarðfræði (sbr. *Ritverk Jónasar Hallgrímssonar* 1989). Nokkur slík orð eru: *álandsvindur*, *áttfætla*, *bév-aður*, *brandugla*, *bringsmalaskotta*, *dauðleiður*, *dvergfálki*, *dýralíf*, *dýrategund*, *fastbundinn*, *fiskverkun*, *fiskverslun*, *fjallsegg*, *flóra* (to.), *flóðhæð*, *fluggáfaður*, *fornskjal*, *fyrirkomulag*, *fýll*, *færaþorskur*, *gulbröndóttur*, *haförn*, *hittifyrra*, *hlóðahella*, *hnattstaða*, *hugsunarleysi*, *hundsvit*, *hvalveiðamaður*, *kennslugrein*, *kerfjall*, *kvöldbjarmi*, *kvöldflóð*, *landsvala*, *líffæri*,

málmsmíði, minningarorð, pakkapóstur, þekill, rennisléttur, samanbrotinn, sálarástand, seigla, sjávarhæð, sjókind, sjólag, sjóveikur, skipstjóri, skottulækning, skriðsóley, slyppifengur, smekkaður, snjóugla, stuttbuxur, svart-hol, sögukort, trjáugla, veðurfræði, vísindastarf, yfirborga, þremill, þrælsterkur, æðarkolla.

Það gildir þó það sama um þessi orð og önnur sem hafa verið tilgreind hér að þótt þau komi fyrst fyrir í verkum Jónasar er ekki þar með sagt að hann hafi smíðað þau. Mörg þessara orða eru þó sannarlega nýyrði (eins og t.d. orðið *áttfætla*) sem líklegast hafa verið búin til af Jónasi og því hefði verið ástæða að tilgreina þau í riti sem gefið er í skyn að innihaldi einhvers konar heildaryfirlit yfir nýyrði í útgefnum verkum Jónasar Hallgrímssonar.

Í inngangstexta á undan orðalistanum aftast í bókinni (bls. 185) er tekið fram að fleiri nýyrði Jónasar gæti verið að finna í dagbókum hans og bréfum enda leitaði höfundur ekki að nýyrðum í þeim. Þetta útskýrir þó ekki allar gloppur í listanum og flest þessara orða sem tiltekin eru hér að framan og eru ekki nefnd í bókinni eru úr útgefnum ritum Jónasar. Höfundur virðist því ekki hafa farið skipulega yfir rit Jónasar önnur en þau sem fjallað er um sérstaklega, t.d. Stjörnufræði Ursins og Sundreglur Nachtgalls. En einnig í þeim ritum sem fjallað er sérstaklega um í bókinni má finna fleiri orð sem ættu að vera í listanum en vantar einhverra hluta vegna. Sem dæmi má nefna að ef leitað er í Ritmálssafninu að orðum sem fyrst birtast á prenti í Sundreglunum koma fyrir orðin *afbragðsléttur, afsveittur, fullkenna, gjarðahólkur, kraftamunur, króklast, liðstöng, liðtaug* og *ofarvatns* sem ekki eru tilgreind í orðalistanum. Nýyrði í Stjörnufræði Ursins sem Bjarni Vilhjálmsson (1944) nefnir eru tilgreind í listanum en með því að leita í Ritmálssafninu að orðum í Stjörnufræðinni þar sem hún er elsta heimild má finna ýmis fleiri orð og eru sum þeirra greinilega nýyrði, t.d. *ekknasjóður, fábrotinn, fornskjal, gangverk, gleikka, hásuður, heimspekiskóli, hringbraut, kerfjall, knattborð, knattлагаður, landskiki, laukréttur, lögbundinn, óhaggaður, ónákvæmni, þekill, sjónarsvið, snúningshraði, stjörnubjartur, stórtjón, veðreiðahestur, veðurbreyting*. Það er því ljóst að aðferðum og vinnubrögðum sem lýst er í *Á sporbaug* hefur ekki verið fylgt í þaula.

6 Frágangur texta

Frágangur texta er almennt góður en þó má hnýta í örfá atriði. Í umfjöllun um orðið *spottakorn* á bls. 71 stendur að það komi tvisvar fyrir í fyrsta hefti Fjölneis 1935 en á að vera 1835. Á bls. 176 segir að orðabókin *Nucleus latinitatis*, sem kom út 1738, sé eftir Jón Helgason biskup á Hólum. Rétt er hins vegar eins og kemur fram á næstu síðu á undan (bls. 175) að það var Jón Árnason biskup sem tók saman þessa latnesk-íslensku orðabók. Á bls. 168 er talað um orðið *Naðurvaldi* og að Jónas sé líklega höfundur þess. Orðið er einnig í orðalistanum aftast í bókinni (*naðurvaldi*, með litlum staf) en ekki vísað í umfjöllun í meginmáli. Á bls. 127 er minnst á orðið *sverðbjarmi* eins og fjallað hafi verið um það áður. Það er hins vegar ekki gert fyrir en á næstu blaðsíðu (128). Í umfjöllun um orðið *eldgígur* (52) er sagt að Jónas noti „það hins vegar ekki í jarðfræðiumfjöllun sinni“. Ef leitað er að orðinu í *Íslensku textasafni* Árnastofnunar (ÍT) má hins vegar finna fjölmörg dæmi um það úr jarðfræðiskrifum Jónasar (sjá einnig *Ritverk Jónasar Hallgrímssonar* 1989).

7 Lokaorð

Af því sem hefur verið rakið hér að framan sést að það eru ýmsir vankantar á verkinu *Á sporbaug*. Þó er rétt að hafa í huga að verkið er ekki fræðilegt eins og höfundur tekur fram á bls. 21: „Umfjöllun um orðin er ekki fræðileg, hún er byggð á grúski og vangaveltum.“ Það er því ekki hægt að gera sömu kröfur til *Á sporbaugs* og fræðilegra rita. Það er þó bagalegt hversu fullyrðingar og niðurstöður í henni um nýyrði Jónasar byggjast oft á veikum grunni. Helstu gallar við bókina tengjast þeirri mergð orða sem eignuð eru Jónasi í orðalistanum. Eins og rakið hefur verið hér að framan má oft finna eldri dæmi í fornálsorðabókinni í Kaupmannahöfn (ONP) um orð sem þar eru tilgreind og einnig stundum eldri dæmi í Ritmálssafninu sem þó var farið yfir af höfundi. Þar að auki vantar í listann allmörg orð frá Jónasi sem eigna má honum með nokkurri vissu. Það er virðingarvert að reyna að ná yfirsýn yfir öll nýyrði Jónasar en orðalistinn er því miður mjög gallaður og aðferðafræði við val nýyrða og leit að þeim ófullkomin. Orðalistinn eins og hann birtist í bókinni er því villandi. Dómur okkar um þetta rit hefði verið lofsamlegri ef listanum hefði einfaldlega verið sleppt og umfjöllunin takmörkuð við nokkur vel

valin orð.

Það eru því talsverð vonbrigði hversu mikið er um ónákvæmni í bókinni *Á sporbaug*. Ýmislegt má þó gott um hana segja: hún er skemmtileg aflestrar og í henni má finna fjölbreyttan fróðleik um efnið. Bókin á örugglega eftir að vekja áhuga margra lesenda á tungumálinu, sögu orðaforðans og nýyrðasmíði.

Heimildir

- Ari Páll Kristinsson. 2017. *Málheimar. Sitthvað um málstefnu og málnotkun*. Reykjavík: Háskólaútgáfan.
- Ágústa Þorbergsdóttir. 2011. Nýyrði. Í: Jóhannes B. Sigtryggsson (ritstj.). *Handbók um íslensku*, bls. 333–339. Reykjavík: JPV útgáfa.
- Baldur Jónsson. 1976. *Mályrkja Guðmundar Finnbogasonar*. Reykjavík: Bókaútgáfa Menningarsjóðs.
- Bjarni Vilhjálmsson. 1944. Nýyrði í Stjörnufræði Ursins. *Skírnir* 118 (1):99–130.
- Bjarni Vilhjálmsson. 1951. Orðasmíð Sigurðar skólameistara. *Á góðu dægri. Afmæliskveðja til Sigurðar Nordals 14. sept. 1951 frá yngstu nemendum hans*, bls. 11–43. Reykjavík.
- Björn Jónsson. 1959. *Nýyrði í náttúrufræði*. [Óprentuð cand. mag.-ritgerð á Landsbókasafni].
- Ellert Þór Jóhannsson. 2022. Nýr vefur forn málsorðabókarinnar ONP. *Orð og tunga* 24:109–121.
- Ellert Þór Jóhannsson. 2023. Er elsta orðið í íslensku til? Í: *Fjörutíu þankastrik opinberuð Jóhannesi B. Sigtryggssyni fimmtugum 15. janúar 2023*, bls. 32–34. Reykjavík: Menningar- og minningarsjóður Mette Magnussen.
- Finnbogi Guðmundsson. 1960. *Hómersþýðingar Sveinbjarnar Egilssonar*. Reykjavík: Menningarsjóður.
- Finnur Jónsson (útg.). 1925. *Alexanders saga: Islandsk oversættelse ved Brandr Jónsson (biskop til Holar 1263–64)*. København: Gyldendal.
- Guðrún Kvaran. 2011. Vatnareyðar sporðablik, málbliðar mæður og spegil-skyggnd hrafntinnuþök. *Skírnir* 185:318–352.
- Halldór Halldórsson. 1971. Nýyrði frá síðari öldum. Í: Baldur Jónsson (ritstj.). *Íslensk málrækt. Erindi og ritgerðir*, bls. 212–244. Reykjavík: Hlaðbúð. handrit.is = <https://handrit.is> (sótt í apríl 2023).
- ÍT = *Íslenskt textasafn*. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. <http://corpus.arnastofnun.is/> (sótt í apríl 2023).
- Kjartan G. Ottósson. 1990. *Íslensk málhreinsun. Sögulegt yfirlit*. Rit Íslenskrar málnefndar 6. Reykjavík: Íslensk málnefnd.
- ONP = *Ordbog over det norrøne prosasprog / A Dictionary of Old Norse Prose*. <https://onp.ku.dk> (sótt í apríl 2023).
- Ritmálssafnið = *Ritmálssafn Orðabókar Háskólans*. Stofnun Árna Magnússonar

- í íslenskum fræðum. <http://ritmalssafn.arnastofnun.is> (sótt í apríl 2023).
Ritverk Jónasar Hallgrímssonar. 1989. Haukur Hannesson, Páll Valsson og Sveinn Yngvi Egilsson (ritstj.). Reykjavík: Svart á hvítu.
RMH = *Risamálheildin*. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. <https://malheildir.arnastofnun.is> (sótt í apríl 2023).
Unger, C.R. (útg.). 1877. *Heilagra Manna Sögur: Fortællinger og Legender om hellige Mænd og Kvinder*. Bind 1. Christiania: B.M. Bentzen.
Porbjörg Helgadóttir (útg.). 2010. *Rómverja saga*. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum.
Örn Ólafsson. 2008. *Seiðblátt hafið. Samanburður rómantískrar ljóðagerðar og nýrómantískrar*. Kaupmannahöfn: Örn Ólafsson. <http://oernolafsbaekur.blogspot.com/2011/06/seiblatt-hafi-2.html> (sótt í apríl 2023).

Ellert Þór Jóhannsson
Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum
Laugavegi 13
IS-101 Reykjavík
ellert.thor.johannsson@arnastofnun.is

Jóhannes B. Sigtryggsson
Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum
Laugavegi 13
IS-101 Reykjavík
johannes.b.sigtryggsson@arnastofnun.is